

А. Четверикова

## Біблійний сюжет про Великий потоп в контексті сучасних досліджень Чорного моря

*Біблійна археологія, у міжнародному сенсі, набула високих результатів, виокремившись в самостійну дисципліну, завдяки розшуку археологічних підтверджень біблійних сюжетів. Відтворюючи значні фрагменти давньої історії, вона переконує в тому, що Писання, на ряду з міфологічним матеріалом, містить в собі аутентичні свідчення важливіших подій минулого. Ключовим напрямком подібної ревізії став перегляд уявлень, які відносяться до Об'єднаного царства Ізраїлю, пов'язаному з іменами Давіда та Соломона. Тепер науковці намагаються, звертаючись до інших дисциплін, спростувати її дослідження. Території біля Чорного моря стали одними з предметів такого підходу.*

Оскільки біблійна археологія, як самостійна дисципліна, практикується по всьому світі не виключенням стали і території Чорного моря загалом та України зокрема. Свідченням того, що в біблійна археологія розвивається на рівні з іншими науками є теорія дослідження Чорного моря, котра взята з біблійного сюжету про «Ноев» потоп. Єдине, що вражає, ставлення вітчизняних дослідників до цього питання. Точніше, відсутність дослідників. Тому і розробляють теорії й споряджають практичні експедиції на чорноморські території представники інших країн. Вони досліджують, теоретизують, висувають та пропагують власні теорії.

Є кілька теорій відображення біблійного сюжету. Чи був потоп локальним, чи, все ж таки глобальним. Одними з перших доводити теорію локалізації «Ноева» потопу у Чорному морі розпочали американські дослідники. На судні «Акванавт» вони продовжили російську експедицію 1980-х рр. і знайшли перші ознаки катастрофи.

Біля узбережжя Криму їм вдалося виявити на глибині більш ніж 100 м метрів — коріння рослин та мушлі молюсків, які належали мешканцям не солоних вод. Знахідка означала, що за часи останнього зледеніння в Європі, на місці Чорного моря було прісноводне озеро.

Приблизно 18–15 тис. років тому на планеті почалось глобальне потепління. Через кілька тисячоліть вода льодовиків, що розтали, поповнила океани, і їх рівень стрімко піднявся. Те саме сталося і в Середземному та Егейському морях, пов'язаних з океаном. Висока вода, подолавши природну перешкоду, яка відділяла Егейське море від низовини на з'єднанні Азії та Європи, з нестримним тиском рушили в прісне озеро, перетворивши його в солоне Чорне море. З часом морські води «прорізали» протоки Дарданелл та Босфор.

Експедиція, через отримані дані буріння дна у берегів Криму, визначила рік, коли з'явилися копалини, що відносяться до морської флори — 7500 років тому. Більш глибокі, а значить і більш давні шари дна Чорного моря містять вже залишки прісноводних молюсків та інших тварин, це визначила і група французьких вчених, які проводили буріння в дельті Дунаю.

З тиском в 200 ніагарських водоспадів, потік з Середземного моря розчистив собі прохід між Азією та Європою. Близько року тут стояв великий шум — вода пролилась з висоти 120 метрів. Озеро, яке перетворилось в Чорне море, вийшло з берегів й затопило майже сто тисяч квадратних кілометрів землі, головним чином північно-західне узбережжя. Поряд з Чорним морем утворилось Азовське. На сході води підійшли до півніжжя Кавказького хребта.

Не менше трьохсот днів текли води через долину, де тепер знаходиться протока, яка з'єднує Чорне та Мармурове море. Кожен день через неї протікало 50 кубічних кілометрів води, і рівень Чорного моря кожен добу піднімався на 15 сантиметрів. На північному та західному узбережжях, дуже пологих, катастрофа прийняла трагічний характер. За добу вода просунулась на 400 метрів.

Коли в Босфорі зруйнувалась природна заграда, племена, які населяли південний схід Європи, пережили серйозні зміни в своєму житті.

До них перших прийшли тоді люди, які рятувались від потопу, вони принесли з собою нове для європейців знання й майстерність — хліборобство, виготовлення глиняного посуду.

Гончарне коло ще не було винайдено, і вироби склалися з кілець, які отримували зі стрічок сирої глини. Цей ранній період виготовлення глиняного посуду так і називається — культура «стрічкової кераміки». Це і стало для археологів своєрідним маркером за яким можна простежити за переміщенням народів<sup>1</sup>. Приблизно одразу після катастрофи в карпатських долинах з'явилися землероби, що прийшли зі сходу. Археологи відстежили їх рух й по Дунаю в човнах зі шкір тварин. Згодом ці ж люди стояли вже на берегах Рейну й зайняли паризьку низовину.

Пересування Європою людей, які пережили потоп, було стрімким. За даними досліджень стрічкової кераміки, на оволодіння континентом, пішло не повних 200 років.

В. Райан та У. Пітман вважають, що небезпека змусила людей стрімко йти з насиджених місць, що призвело до потужного руху людських мас. Більш за все землі було затоплено на північно-західному узбережжі Причорномор'я. Про пережите люди обов'язково розповідали всім, кого зустрічали. Їх нащадки донесли у наступні покоління розповіді про катастрофу, які з часом обросли міфами й легендами. Коли з'явилась писемність, з'явилась і змога записати ці історії про страждання людей, які пережили цю трагедію.

Навряд, якась інша історія Старого Заповіту так хвилює уяву людини. Ще у II ст. н. е. з'явилися сумніви у здатності Ноя зробити такий ковчег, який би вмів таку кількість тварин. А в V ст. н. е. єпископ Теодорет із Кіроса задавався питанням, куди ж ділась вода після потопу. Джордано Бруно заперечував наявність потопу. В 1945 р., австрійський канонік Карл Фрюшторфер стверджував, що подібне явище не варто розглядати в контексті науки. А в останні роки активно розглядається і літературний аспект даного сюжету. Наприклад, «Атлантида — не легенда»<sup>2</sup>.

Є і інша точка зору, що легенди — символічне відображення давніх подій. Зовнішню форму міфу люди вигадували в залежності від потреб часу, свого погляду на влаштування світу і бажання пояснити те чи інше явище.

Ще одну теорію дослідники висунули, коли археологи виявили зроблений глиною список правителів, в якому згаданий і Гільгамеш, — цар першої династії в Уруці. Відомо, що цей правитель жив близько 2650 року до н. е. Але яка подія послужила основою міфу про потоп, з

клинопису невідомо. Якщо ж він виник як відгук на босфорську катастрофу, то звістка про неї повинна була б три тисячі років жити в народі у вигляді усного переказу. Деякі учені вважають, що таке можливо.

Але є і простіша відповідь на питання. Шумерська держава розміщувалася в межиріччі, її обтікали і Тигр і Євфрат. Жителі цих земель добре знали силу води, що розбушувалася. Місто Урук, наприклад, в 3200 р. до н. е. було на два з половиною метри затягнуте мулом, що говорить про сильну повінь.

Біблія стверджує про загибель безлічі людей під час потопу. Але це ж означає, що до появи писемності оповідання про потоп і Ноя, тобто про людей, що врятувалися, і тварин, три тисячі років передавалися з вуст у уста. У багатьох народів живуть легенди про великі лиха, і чим вони руйнівніші, тим довше звучить їх відлуння в людських поколіннях.

Витвори стрічкової кераміки, що відносяться до 5800–4500 років до н. е., — фігурки богів, один з них з серпом, і посудини з глини. Саме по таких виробам археологи простежують переміщення людей після «розливу» Чорного моря.

Конкретні дані науки допомогли вченим відтворити розвиток геологічної трагедії — прориву океанічних вод у Причорномор'ї. 18 000 років тому закінчилося зледеніння. Океани і Середземне море почали поповнюватися талою льодовиковою водою. Западина, яка потім перетвориться на Мармурове море, ще була суха — її від моря Егейського відокремлював перешийок. 12 000 років тому талі води льодовика підняли рівень океану, а значить, Середземного і Егейського морей. Води хлинули через перешийок, і 7500 років тому виникло Мармурове море. Подальше підвищення рівня океану дозволило здолати наступну перешкоду — долину, де тепер знаходиться протока Босфор. Морські води скинулися в прісне озеро, що стало Чорним морем. До кінця танення льодовиків рівень океану і трьох морів, про які тут йде мова, піднявся ще на 50 метрів.

У нові місця переселенці принесли землеробство. Перша група осіла на Балканах. Незабаром прибульці вже були в долинах Карпатських гір, звідти вони розселилися по Європі аж до річки Сени. Вважається, що цю хвилю переселень створили люди Причорномор'я, що рятувалися від моря, яке наступало.

Словом, загадка про ковчег Ноя, на думку цих істориків і археологів, виглядає найабсурднішою серед всіх дискусійних релігійно-наукових проблем. Проте і в наш вік вона не

перестає бути таємницею, розгадку якої продовжують шукати.

Твердження американських геологів В. Раяна і У. Пітмана про те, що Чорноморський потоп це і є той самий потоп, про який розповідається в Біблії викликало жваву дискусію в США. При цьому більшість вчених піддала критиці висновки авторів. Тому В. Раян і У. Пітман звернулися за допомогою до знаменитого шукача затонулих кораблів — американця Роберта Балларда і його команди. З 1999 р. він намагається знайти на дні Чорного моря залишки легендарного ковчега Ноя<sup>3</sup>.

Сканування значних площ морського дна біля узбережжя Туреччини дали можливість визначити берегову лінію колись прісноводного озера. Зразки ґрунту, підняті з дна, показали, що до потопу це була земна поверхня, випалена сонцем. Дослідження придонних зразків води дало точну дату потопу — 5460 рік до Р. Х. Саме в цей час перестали існувати прісноводні моллюски.

Поблизу узбережжя Криму американськими і українськими археологами були знайдені залишки десятків кораблів. Проте, першою сенсаційною знахідкою команди Р. Балларда стало виявлення за допомогою глибоководного апарата-телекамери на глибині близько 100 метрів у східному напрямі від міста Синоп залишків прямокутної будівлі розміром 13х4 метра. Вона була збудована за традиційною для свого часу технологією: вертикальні стовпи, обплетені верболозом і обмазані глиною. Крім залишків дерева, камери показали кераміку та вироби з кременю. Американські вчені одразу назвали його «фермерським господарством». Аналіз додонних зразків ґрунту засвідчив, що вони властиві напівпустелі. Тому місцеві хлібороби вимушені були селитися в найбільш зволжених місцях.

Безкиснева вода і сьогодні вистилає чорноморське дно — саме тому виявлена будова Баллардом виявилася у повній цілості. Вона є зруйнованою прямокутною будівлею розміром 11,7 х 3,9 метра — побудована з глини і дерев'яних брусів — споруда, характерна для кам'яного століття. Поруч розсіпані дерев'яні балки, що добре збереглися, і шматки полірованого каменю.

Як вважають американські дослідники, найсприятливішою зоною землеробства в цій частині Євразії була затоплена потопом територія межиріччя Дунаю, Дністра і Дніпра, а також дельти Дону. Цілком очевидно, що хлібороби і рибалки селилися на узбережжі та в гирлах затоплених потопом вищеперерахованих річок. У зв'язку з чим виникла ідея спробувати від-

шукати в акваторії Північного Причорномор'я залишки прадавніх поселень.

В. Раєн, У. Пітмен та їх прибічники вважають, що на відміну від Середземного моря, рівень ізольованого від Світового океану Чорноморського басейну, не піднімався і був нижчим від сучасного на 150 метрів. Тому Одеської затоки не існувало, а берегова лінія тяглася фактично від сучасного Севастополя на захід в напрямку гирла Дунаю.

Поки на початку голоцену Чорне озеро пересихало, на кшталт сучасного Аральського, рівень Світового океану невпинно підвищувався. Близько 7600 р. тому, на думку прибічників Чорноморської катастрофи, води Середземного моря сягнули Босфорської сідловини, через яку гігантським солоним водоспадом висотою за різними даними від 156 до 100 метрів перелилися в прісне Чорне озеро. Морська вода швидко промила і поглибила Босфор. Потік солоної води був настільки потужний, що рівень Чорного озера піднімався на 15 сантиметрів щоденно, а наступ моря на низину, яка простиралася на місці сучасної Одеської затоки відбувався зі швидкістю кількох кілометрів на місяць. За 2–3 роки рівень Чорноморської водойми піднявся мінімум на 100 метрів і затопив не менше 100 тис. кв. км суші, переважно низини вздовж західного і особливо північного узбережжя. Рівень Чорного моря стабілізувався на позначці –15 метрів нижче сучасного, відповідно того-часному рівню Світового океану.

Швидке засолення прісноводного озера морською водою виявилось фатальним для його флори і фауни. Практично одномоментне вимирання майже всього живого призвело до випадіння на дно нового моря потужного шару мертвих організмів, з яких утворився горизонт геологічних відкладів органічного походження (сапропелів) завтовшки 1,5–2 метра. Продукти розпаду мертвих організмів в умовах нестачі кисню призвели до зараження сірководнем глибинних шарів Чорного моря.

Драматична концепція Чорноморського потопу попри зростаючу популярність, має слабкі місця, за що зазнає критики з боку традиціоналістів, які стоять на позиціях поступових трансгресій Чорного моря<sup>4</sup>. Зокрема важко пояснити «усихання» Чорноморського озера за часів максимального танення льодовиків у фінальному палеоліті 15–10 тис. років тому. Адже на той час внаслідок інтенсивного танення Скандинавського, Альпійсько-Карпатського, Кавказького льодовиків різко збільшилася повноводність Дунаю, Дністра, Дніпра, Дону, Кубані.

До сих пір вважалось, що в міфах про Всесвітній Потоп розповідалось про наводнення, що були викликані таненням останнього зледеніння. 12 000 років назад рівень океану підвищувався протягом кількох тисяч років. Подібне підвищення не було помітним для давньої людини. А рівень Чорного та Мармурового морів після прориву Дарданелл піднявся катастрофічно швидко. І виник цей потоп в той час, коли створювались перші міфи — грецькі, хетські, фракійські і т. п. Але єдиний потоп, зафіксований історією, від якого людям довелося рятуватися на Кавказьких горах або Вірменських нагір'ях — це прорив Дарданелл. Це вже інша теорія.

Юдеї перейняли цей міф від халдеїв, які, в свою чергу почули його від шумерів. Звідки шумери перейняли легенду існує два варіанти відповіді. Одні вважають, що це відображення локальної катастрофи, яка відбулась в долині Межиріччя Тигра та Євфрату. Прибічники іншої відповіді вважають, що шумери запозичили легенду у своїх попередників, оскільки завоювали країну вони у III тисячолітті до н. е. За даними знахідок культури в Ель-Убайді, попередники шумерів жили саме тут і говорили мовою дравидської групи, тобто мали зв'язок з дравидськими племенами Індії. Або шумери могли вже мати свою легенду про Потоп, який стався на їх прабатьківщині і принести її на завойовані терени.

Юрій Шилов та Радо Пешич після нещодавніх розкопок в Придунав'ї у Кам'яної Могили, Трипіллі та на Дунаї стверджують, що шумери прийшли з Причорномор'я. Так само вважає і болгарський дослідник Петко Демітров. Відоме свідчення Платона про Атлантиду — це згадка про загиблу на дні Чорного моря Понтійську цивілізацію, а біблійний сюжет про всесвітній потоп та Ноїв ковчег нібито описує катастрофічне затоплення чорноморського узбережжя<sup>5</sup>. Декілька знаків, намальованих на стінах Кам'яної Могили та на предметах Вінчанської культури ототожнюються дослідниками шумерською епохою до появи їх в Азії.

Тим не менш Ю. Шилов вважає що, хоча і мова шумерів не належить до індоєвропейської групи, тим не менш ті подунавські та придніпровські прашумери можуть вважатись також одним з праотців слов'ян, адже вони влились в індоєвропейські роди. До Індії легенду принесли арійські племена в II тис. до н. е., а також ведичну культуру. Вони в III тис. до н. е. прийшли в Індію з північного-заходу, з-за Гімалаїв. З районів Балкан, Причорномор'я арійці ведичної віри переселились в приволзькі степи і на

Північний Кавказ, а звідти рушили в Передню Азію, в Іран і за Гімалаї в Індію.

Йде навіть порівняння грецького міфу про Дарданів потоп з легендою про Девкаліонів потоп, нібито описується одна подія. Мотивуючи це тим, що світ людини був обмежений його долиною або країною, поза цим світом, як відомо, нічого не існувало. Тому коли подібний світ опинявся під водою, для людини це було рівноцінно всесвітній катастрофі. І, можливо, людство і зберігало легенди про Великий Потоп, який трапився після Великого зледеніння, та посунули їх перекази про недавній Дарданів потоп<sup>6</sup>.

Ф. А. Щербаков вважав, що на кінець новоевксинської трансгресії і на початок засолення Чорноморської водойми 7–8 тис. років тому (тобто на час катастрофи) рівень Світового океану становив — 15 метрів від сучасного, а Чорного моря — 30 метрів. Тобто перепад між водами Середземного і Чорного морів за Ф. А. Щербаковим становив усього 15 метрів, а не 150 метрів, як вважають У. Раєн і У. Пітмен. У такому випадку на цей час майже увесь шельф був уже затоплений, і прорив Босфору не мав катастрофічних наслідків.

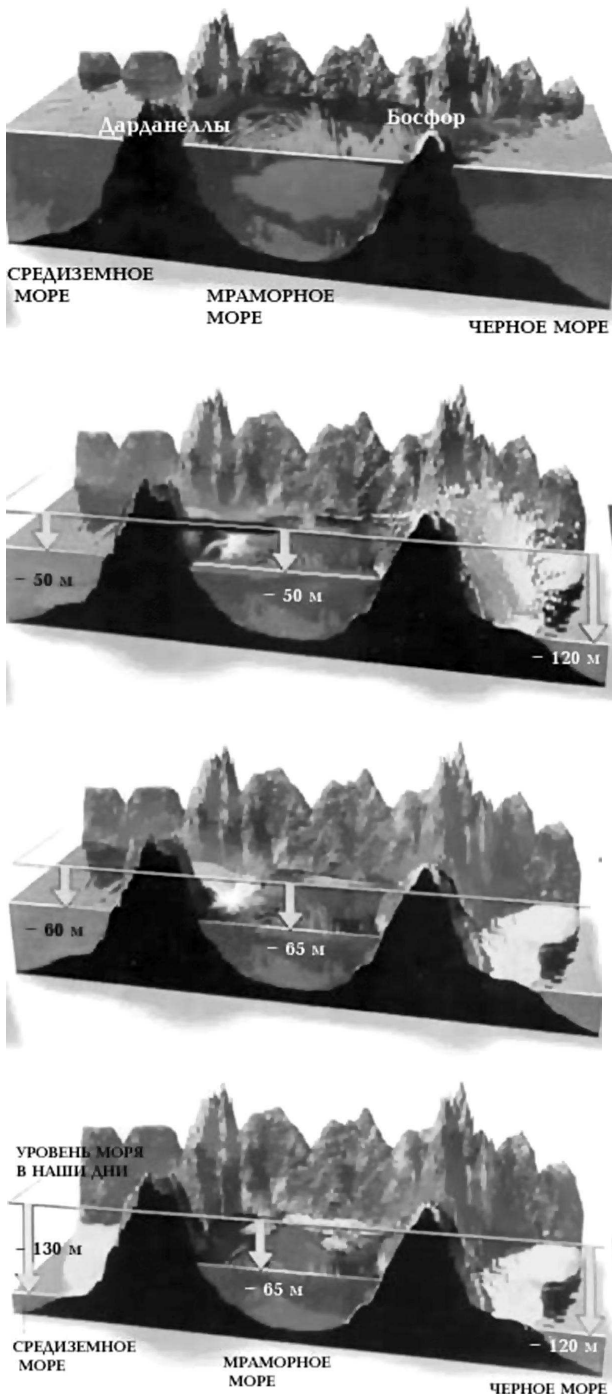
Слабкість і контрверсійність багатьох положень концепції Чорноморського потопу змушують її фундаторів визнати її «робочою гіпотезою», що потребує додаткової аргументації.

Отже, поки що немає підстав заперечувати поступове новоевксинське затоплення чорноморського шельфу у пізньольодовикову добу прісними водами Чорного озера, рівень якого на той час піднімався внаслідок збільшення притоку талих льодовикових вод. Наведені контрверсійні положення новітньої версії Чорноморської катастрофи свідчать про необхідність обережного ставлення до неї.

Заради справедливості зазначимо, що самі прибічники Чорноморської катастрофи вважають реальнішим претендентом на місце прототипу біблійної легенди не Чорноморський, а Перський потоп. Мається на увазі затоплення Перської затоки наприкінці льодовикової доби внаслідок уже згаданого підняття рівня Світового океану. Затоплення було не катастрофічним, але масштабним: довжина Перської затоки — близько 1000 км. Крім того, і біблійне свідчення, що «вікна небесні відчинилися, і лився на землю дощ сорок днів і сорок ночей»<sup>7</sup>, більше нагадує тропічні мусонні дощі на узбережжі Індійського океану, ніж повинь у помірному кліматі Північного Причорномор'я.

Якщо море насувалося на сушу зі швидкістю кілька кілометрів на місяць, як твердять ката-

строфісти, то більшість населення затоплених територій мала можливість врятуватися. Проте після потопу в середині VII тис. до н. е. ані в Західному, ані в Північному Причорномор'ї не зафіксовано жодних слідів суспільств, що у своєму культурно-соціальному розвитку сягнули рівня цивілізації. Останній, як відомо, передбачає наявність міст, писемності, держави. Не підходить для цієї ролі і знаменитий Варненський могильник у Болгарії з його численними



*Геологічні дані прориву океанічних вод в Причорномор'ї*

золотими прикрасами. По-перше, людність, що його залишила, перебувала на додержавній і дописемній стадії розвитку, а по-друге, він більш ніж на тисячу років пізніший за потоп.

Припущення про початок неолітизації Балкан і Подунав'я внаслідок вимушеної міграції найдавніших землеробів та скотарів з родючих рівнин сучасного чорноморського шельфу на Балкани також не витримує критики. Адже domestikовані тварини (вівця, коза) та культурні рослини (пшениця, ячмінь.) на Балканах з'явилися принаймні за тисячоліття до потопу, який потомки датують приблизно 6,7 тис. років до н. е. Так, дрібна домашня худоба в докерамічному неоліті Східної Греції поширилася близько 8 тис. років до н. е., велика рогата худоба — 7 тис. років до н. е., а культурні пшениця та ячмінь — у кінці VIII тисячоліття.

На думку Л. Залізняка, якщо якусь міграцію у регіоні й можна пов'язати з трансгресією моря початку атлантичного періоду (коли, можливо, стався згаданий потоп), то це досить несподівану й масову появу на Одещині та Миколаївщині численних пам'яток гребениківської культури<sup>8</sup>. Їхній розвинений крем'яний інвентар не має генетичних попередників у Північно-Західному Причорномор'ї і з'явився в регіоні у цілком сформованому стані. Раптова поява гребениківського населення у Північно-Західному Причорномор'ї збігається в часі з Чорноморським потопом<sup>9</sup>. Як було зазначено, ця подія датується приблизно 7,6 тис. років тому, тоді як найдавніші пам'ятки з кременем гребениківського типу (Сороки 2, нижній шар; Матвіїв Курган I) отримали дати близько 7,5 тис. років тому. Більшість гребениківських стоянок, схоже, існували у другій половині VII тис. до н. е. Картографування стоянок із кременем гребениківського типу свідчить про потужну міграцію цього населення з Подунав'я через Північно-Західне Причорномор'я у басейн Південного Бугу, далі — у Надпоріжжя і навіть у Приазов'я. Наслідком її стало поширення прогресивної протонеолітичної техніки відтискної обробки кременю серед мезолітичних мисливців та рибалок Південно-Західної України. Не можна виключати певний вплив і гребениківської відтискної технології на формування мурзакобинської культури Гірського Криму, про що свого часу писав В. Н. Станко.

Гребениківські мігранти відкрили шлях для нових хвиль неолітичних переселенців з Подунав'я на Правобережну Україну, що зрештою призвело до неолітизації регіону. Йдеться про носіїв традицій культури протокришта-

криш другої половини VII — початку VI тис. до н. е., лінійно-стрічкової кераміки (ЛСК) середини VI тис. до н. е., Кукутені-Трипілля кінця VI тис. до н. е. Просування ранніх землеробів у Південно-Західну Україну припадає на м'який і вологий клімат атлантичного періоду голоцену.

Започаткована гребениківцями неолітизація Правобережної України відбувалася за своєрідним принципом доміно. Кожна наступна хвиля неолітичних переселенців виштовхувала попередню далі, на північний схід. Неолітичні прибульці передавали навички відтворювального господарства та керамічного виробництва мезолітичним аборигенам, з якими контактували на колонізованих землях. Останні під тиском з південного заходу переселялися далі у північно-східному напрямку, несучи неолітичні новачки автохтонам Подніпров'я та Полісся. Протягом VI тис. до н. е., новими хвилями неолітичних мігрантів з Подністров'я (культури ЛСК, Кукутені-Трипілля) буго-дністровська людність була витіснена з Побужжя у Середнє Подніпров'я та Київське Полісся, де вплинула на формування Дніпро-донецької та німанської неолітичної культур. Потужне розселення племен ЛСК з Подунав'я, що розпочалося за тисячу років після часу ймовірної катастрофи, а саме у середині VI тис. до н. е., могло також певною мірою стимулюватися тиском з боку переселенців, які рятувалися від морської стихії.

Цей масштабний процес неолітизації Правобережної України балкано-дунайськими переселенцями започаткувала потужна гребениківська міграція середини VII тис. до н. е., ймовірним стимулятором якої могла бути трансгресія Чорного моря. Від того, яким був наступ моря — раптовим чи поступовим, значною мірою залежала швидкість просування неолітичних колоністів на Правобережну Україну. Тобто



*Чорне море 12 000 років було прісним локальним озером, а 7500 років назад завдяки глобальному потеплінню прийняло води Середземного моря*

на запитання, була це інтенсивна міграція чи поступова інфільтрація в середовище місцевих мисливців та рибалок, можуть відповісти лише майбутні дослідження, зокрема й чорноморських трансгресій.

Так чи інакше, проблема так званого Чорноморського потопу останніми роками набула значного міжнародного розголосу. Вона вимагає певної уваги з боку українських археологів, які 2012 р. звернулися за допомогою до геологів і намагались з'ясувати «поведінку» Чорного моря в так званий період біблейського потопу<sup>10</sup>.

Таким чином наведені контрверсійні положення новітньої версії Чорноморської катастрофи свідчать про необхідність обережного ставлення до неї. Адже тоді виникає питання, якщо так багато можливих затоплень сталося приблизно в один і той же час, то чи не був потоп, все ж — таки, глобальним?

<sup>1</sup> Александровский Г. Всемирный потоп. Как изменил он жизнь людей. // Наука и Жизнь. — 2001. — № 10 // <http://www.nkj.ru/archive/articles/6957/>

<sup>2</sup> Александровский Г. Атлантида — не легенда! // Наука и жизнь. — 1999. — № 9 // <http://www.nkj.ru/archive/articles/9708/>

<sup>3</sup> Баллард Р. Библейский потоп был на Черном море. — <http://www.apocalyptism.ru/Ballard1.htm>

<sup>4</sup> Мойсеенко В. Боги, потопи і люди. — К., 2008. — С. 8.

<sup>5</sup> Александровский Г. Всемирный потоп...

<sup>6</sup> Черное море арена всемирного потоп Дарданов потоп и его последствия для человечества. — «. <http://www.statya.ru/bibliofond.ru/view.aspx?id=68332>

<sup>7</sup> Новая учебная женеvская Библия. Бытие 7:11. — Синодальный перевод. — Hanssler — Verlag, 2001 г. — С. 22.

<sup>8</sup> Залізняка Л. Л. Доба катастроф у первісній Європі та її історичні наслідки. Кам'яна доба України. — Вип. 11. — К., 2008. — С. 96–115.

<sup>9</sup> Vladimir N. Stanko Fluktuations in the level of the Black Sea and Mesolithic settlement of the northern Pontic area. The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate, and Human Settlement. — Springer, 2007. — P. 377

<sup>10</sup> Людмила Шекун Біблейський потоп у Криму не був катастрофічним // Урядовий кур'єр. — 2013. — 26 лютого. — С. 13.